

«نیایش؛ نیاز دانشجو به پیوندجویی و قدرشناسی از معبود»

(راهبرد عرفانی اثربخش)

دکتر محمدرضا کرمی پور

عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد زنجان

أَدْعُوا رَبَّكُمْ تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ

پروردگار خویش را با فروتنی و آرامش نیایش کنید که خدا ستمکاران را دوست ندارد.
آیه ۵۵ سوره اعراف

چکیده مقاله:

با اندکی غور و بررسی در تاریخچه نیایش (به عنوان راهبردی اثربخش) می توان سابقه نیایش را با آفرینش بشر همراه دانسته، منشأ آن را در دوران های مختلف کشاورزی، صنعتی و فراصنعتی با تغییرات پیوسته و اصلاحات آرام در محتوا و فرایند آن جستجو نمود. نیایش در بررسی پژوهشگرانه فرهنگ های فارسی به معانی پرستش، دعای نیکو^۱، آفرین، دعا از روی تضرع و زاری، عبادت، ستایش و دوستی و مهربانی آمده است. در نیایش انسان به

- دهخدا، علی اکبر، ۱۳۳۶، لغت نامه علی اکبر دهخدا، دانشگاه تهران، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، جلد ۴۷، ص ۹۸۳.

عنوان نیایشگر یا نیایش کن به ستایش و سپاس معبود خویش یعنی صانع حقیقی جهان پرداخته، نیازهای خویش را با حالت گریه و زاری و وضعیّت بدنی خاص که دالّ بر خضوع و خشوع می‌باشد به گونه‌ای از دل به زبان می‌راند که به اجابت آن امیدوار بوده، در انتظار پاسخ آنها ثانیه شماری می‌نماید.

از میان گفت و گوها می‌توان به مکالمه دو نفری^۱ یعنی نماز که در آن تبادل کلام و تعامل در شراکت برگفت و گوهای تک نفری^۲ و همچنین گفت و گوهای درون فردی^۳ رجحان دارد، اشاره نمود.

در نماز که برجسته‌ترین نشانه‌های معرفت می‌باشد، از یک سوی بشر و از سوی دیگر خدای عزوجل، عابد و معبود، طالب و مطلوب، محبّ و محبوب همچون دو دل‌داده با کلام دلنشین و سخن موزون به مصداق سخن کز دل برون آید نشیند لاجرم بر دل، به راز و نیاز سرگرم می‌شوند، در این موقعیّت انسان به عنوان نیایشگر یا نیایش کن و آفریدگار به عنوان نیایش شونده و یا نیایش پذیر و مجیب (اجابت کننده) خوانده می‌شوند.

پژوهشگر در این مقاله ضمن تبیین مفاهیم حقیقی نیایش، مؤلفه‌ها و رموز آن را روشن نموده، فلسفه و منشأ نیایش را در اسلام از جهات شناختی، اخلاقی، عاطفی، اجتماعی و سیاسی مورد بحث قرار داده با ذکر نمونه‌هایی از آن نیایش را از انگیزه‌های معرفت‌شناسی دانشجو به پیوندجویی و رشد خلاقیت فردی معرفی نموده، در پایان تحقیق ضمن تحلیل نتایج اخلاقی، تربیتی و اجتماعی راهبردهائی را در جهت ترویج فرهنگ نیایش در دانشگاه ارائه داده است.

کلید واژه:

درون فردی، نیایش، راهبرد عرفانی، گفتگوهای میان فردی، سعۀ صدر، انعطاف‌پذیری، تفکر فراشناختی، قدرشناسی از معبود، رموز نیایش، مهارت‌های اجتماعی، اخلاقی و پرورشی.

1-Dialogue.

2-Monologue.

3-intrapersonal.

پیشگفتار

بشر در طول تاریخ خلقت همواره با خلوت کردن با محبوب بی‌زوال به راز و نیاز پرداخته تا به خواسته‌های منطقی و موافق با موازین اجتماعی خویش نائل شود. با نیایش خود را از پلیدیها مبری نموده، با جامه عفاف بدن را پوشانده، دل را به زیور معنویات آراسته، از خلق و خوی اهریمنی که چون لانه‌های زنبور به آدمیان یورش می‌برند، گسسته، با قلبی خاشع، روحی مشتاق، ضمیری شاد، قیافه‌ای آرام و عزمی استوار به راز و نیاز با آن که آرمان معرفت را جسم و جان می‌بخشد، مشغول شده در فرآیند نیایش به خیر و صلاح جمع با الهام از «يَا اللهُ مَعَ الْجَمَاعَةِ» اولویت داده و با ذکر دعای خیر برای دیگران ایثار و از خودگذشتگی را به اعلی درجه رسانده و منافع جمع را بر فرد ترجیح می‌دهد.

از لحاظ روانشناسی از ردائلی نظیر بدبینی، کم‌بینی، حسادت و خودبینی به کلی گسسته و به خصائل خوش بینی، دگرخواهی و سعه صدر پیوسته است. نیایشگر به حدی با خلوص نیت و حسن فطرت به نیایش ادامه می‌دهد که تفاوتی میان دوست و دشمن قائل نمی‌شود، گویی در محضر آفریدگار با ذکر واژه‌های مخصوص نیایش به علو طبع، انعطاف‌پذیری و ژرف‌نگری که از ابعاد فکر فلسفی است دست یافته و در دنیای بیکران عرفان غوطه‌ور گردیده با تخلق به اندیشه فراشناختی و ویژگی‌های خود نظارتی مسیرهای انحرافی را بر روی خویش مسدود می‌نماید با تفکر نیایشگر خداجوی و با احساس شدید نیاز به پیوندجوئی زنجیره‌های ارتباط میان خالق و مخلوق را با برخورداری از دیدگاهی وسیع محکمتر می‌سازد.

فلسفه نیایش به مثابه راهبرد عرفانی:

نیایش در کلیه مکاتب الهی دارای ابعاد شناختی، اخلاقی، عاطفی، اجتماعی و سیاسی است.
 ۱- **بعد شناختی:** نیایش پنجره‌های روشن دانش را بر روی آدمیان گشوده تا مبدأ و معاد را چنانچه هست با راهبرد شهودی درک، و با کلید عرفان ارتباط با معبود را نزدیکتر نموده، زمان وصل را ممکن و شوق دیدار را میسر می‌سازد.

نیایش، اندیشه‌های بالقوه آدمیان را بکار گرفته به تعبیر عارفان حق‌طلب با عقل مستقل به جستجوی صانع جهان و گفت و شنود با معبود و مسجود خود می‌پردازد.

۲- **بعد اخلاقی:** فلسفه اخلاقی نیایش حرکت از نظر به عمل در گفتگوی بی‌ریا و مکالمه صادقانه میان فردی^۱ است که زبان را نرم، قلب را رئوف، روان را آرام و جسم را در موقعیتی قرار می‌دهد که صمیمانه آماده خدمت شده، به تدریج با اخلاق عرفانی پرورش یافته و به حضور پسندیده که رهیافت جاودانی معرفت شناسان است چون *حَبْلِ الْمَتِينِ*^۲ چنگ می‌زنند.

۳- **بعد عاطفی:** نیایش با عشق و علاقه شدید به ذات اقدس کبریائی حق^۳ که منزّه^۳ از هر عیب و خالی از حتی تصور نسبت خطا دادن به وجود خویش می‌باشد آغاز می‌گردد. با احساس حقیقی عاطفه صداقت‌آمیز می‌توان عشق را به گونه‌ای پرورش داد که خشونت را منکوب نماید. اضطراب و فشار روانی را معالجه نمود و با مهر و عطوفت، دوستی را ابتیاع کرد. آری، کسی که عشق می‌نشانند، محبت درو می‌کند و فردی که ادب می‌کارد، صداقت برداشت می‌کند. به علاوه اشتباهات خود را پذیرفته و در مقابل پروردگار جهانیان سرتعظیم و تکریم فرود می‌آورد.

۴- **بعد اجتماعی و سیاسی:** در مکتب مقدس اسلام به نقش نیایش در جامعه و سیاست کشور بیش از مذاهب دیگر توجه شده و مخاطب با اندکی غور در می‌یابد که فرهنگ نیایش

1-interpersonal relation.

۲-ریسمان محکم.

نشینده‌ای مگر که بشر جائز الخطاست.

۳-آنکو منزّه است و مصون از خطا خداست

به عنوان راهبردی عرفانی در اسلام مراحل بالتر از عشق و نیاز را سیر می‌کند.^۱ هنگامی که گروهی کوچک، متوسط و یا بزرگ از انسان‌ها با هم در مجمع واحدی و در زمان حقیقی به نیایش می‌پردازند. نیایش به تدریج به شکل ایدئولوژی ادامه می‌یابد. نیاز به سازماندهی و راهبرد پیدا می‌کند که با تبلور بعد فرهنگ گروهی مسائل اجتماعی و سیاسی جامعه اسلامی مطرح و در مدیریت نیایش راهکارهای اثربخش ارائه می‌گردد.

به عبارت ساده، ایدئولوژی و عرفان بخش مهمی از سیاست می‌شود که در تعیین هدف‌ها و خط‌مشی‌ها و راهبردهای جامعه نقش مطلوب خود را ایفاء می‌کند.

ضرورت نیایش:

سرگذشت نیایش با آغاز عمر بشر همراه بوده، در طول تاریخ توأم با پدیدار شدن بحران‌های اجتماعی، سیاسی، اخلاقی و اقتصادی بر اهمیت آن افزوده، به گونه‌ای که در دوران معاصر یعنی قرن افزایش دانائی و انفجار اطلاعات از نیازهای روانی و اجتماعی بشر قرن بیستم و ابتدای هزاره سوم محسوب شده و روز به روز این نیاز با وجود نیازهای فیزیولوژیکی، امنیت، بهداشت، بیشتر خودنمایی می‌کند. در قرن پیشرفت علم، تکنولوژی و توسعه ارتباطات و ایجاد سازمان‌های مجازی زیاد، همراه با بحران‌های بشر آفرین که آرامش را از انسان سلب نموده است. اولویت بیشتری یافته و به صورت نیاز برتر بشر قرن بیست و یکم تجلی یافته، فراگیر می‌شود.

پیشینه نیایش:

تاریخچه پرستش معبود یا عبادت و دعا با تضرع و زاری به پیشگاه حق باری تعالی همراه با تولد انسان بوده، در ازمنه قدیم مردم با ساخت و پرداخت بت‌ها یا صنم‌هایی که عنوان معشوق را پیدا کرده بود به عبادت آنها مشغول شده، آنها را پناهگاهی برای بیان آلام درونی خود و تشفی دردها و بیماری‌های خودشان می‌دانستند. با ایجاد اختراعات و ابداع اکتشافات و پیشرفت‌های روزافزون اطلاعات و دانش بشری، سفیران مکاتب الهی در جهت‌های تزکیه نفس و آموزش و پرورش بشر متوجه ساختن بت‌ها به دست خویش که مصنوع الهی است

۱- دکتر علی شریعتی، نیایش، ص ۱۸، س ۷.

شده در کنیسه‌ها، کلیساها، معابد، خانقاه‌ها و مساجد به عبادت و پرستش خدای یگانه که آفریننده کلیه موجودات و ناظم جهان بزرگ، هستی است، پرداخته و با الهام از فلسفه‌های نقلی و عقلی که روشنگر غایات و آرمان‌های زندگی بشر می‌باشد با درک ویژگی‌های مبدأ وجود و صانع ذی‌جود به نیایش جامعیت و ژرف‌نگری بخشیده، آن را به شکل فرهنگ نهادینه نمودند.

عالم و صانع وحی است و مرید و مدرک هم سمیع است و بصیر و متکلم، صادق
صفات ثبوتیه

نه مرگب بود و جسم و نه مرئی نه محلّ بی‌شریک است و معانی تو غنی دان خالق
صفات سلویه

نیایش در اسلام:

از نیایش در مکتب نجات بخش اسلام که به نیت، اندیشه و عمل تأکید دارد به عنوان فرآیندی یاد می‌شود که انسان با بیان تضرع آمیز نیاز خویش در مقابل قادر آگاه که از هر گونه سهو و نسیان عاری بوده، انجام آن را مصرانه و ملتسمانه خواستار می‌شود، «أَدْعُوْنِي فَاَسْتَجِبْ لَكُمْ» مرا بخوانید تا شما را اجابت کنم.

مفاهیم نیایش در مکاتبی الهی چون: یهود، مسیحیت، با تفاوت‌های بسیار جزئی در کنیسه‌ها، کلیساها و معابد ادیان توحیدی در میان مردم، در طول تاریخ از جایگاه خاصی برخوردار بوده است. قوم یهود به وفاداری و اطاعت از خدا دعوت و طرفداران دین مسیح،^۱ به صلح و صفا فراخوانده شدند. نیایشگران در نیایش‌ها خدا را آگاه از افکار درونی و ناظر بر اعمال پیدا و پنهان خود دانسته، اصلاح خطاها و لغزشهای شخصی را عاجزانه درخواست کردند، نیایش در دین اسلام به صورت نماز یعنی بالاترین نماد نیایش و کلید رمز آفرینش به منظور فلاح و نجات بشر از بحران‌ها و تکامل انسان در مسیر الی الله ارائه گردیده است. در نماز ارتباط دو جانبه کاملی بین خدا و انسان (قرآن) و ناس و الله (دعا) از طریق گفت و گو برقرار می‌شود. نیایش پیوستگی انسان با خدا و جهان هستی را تأیید نموده و به اشتباهات و

1-Good news bible, the Bible in todays English version, 1976. United bible societies P.61.L.1.

خطاهایی که به عمد یا سهو از وی سر زده است اقرار و به لطف و فضل بی‌انتهای قادر پوزش‌پذیر امیدوار شده، زمینه اصلاح درونی خویش را با عنایت مخصوص خدای رؤوف فراهم نموده است. از دیگر نیایش‌ها در مذهب شیعه اثنی عشری می‌توان دعای صحیفه سجادیه، دعای ابوحمزه ثمالی، دعای کمیل، زیارت عاشورا، دعای جوشن کبیر، دعای جوشن صغیر، دعای توسل و دعای ندبه و حدیث شریف کساء، دعای روزانه ماه مبارک رمضان و اسرار الصلوة را نام برد که از لحاظ فصاحت، بلاغت از ارزش والائی برخوردار بوده است، چنانچه محتواهای نیایش‌نامه‌ها و موقعیت دعا خوان و فرآیند آن با آهنگ موزون ترکیب شود علاوه بر تزکیه نفس، سطح دانش و نگرش نیایشگر را بالا برده، نقش پرورشی و اجتماعی خود را به خوبی ایفاء می‌نماید.

برای اطلاع دانشجویان عزیز به تبیین نمونه‌هایی از نیایش را که خود درک نموده و با خامه ساده و بیان قاصر خویش به روی صفحه کاغذ آورده‌ام مبادرت ورزم:

- ۱- پروردگارا زمام اختیار مرا خود به کف گیر تا یقین لرزانم را استوار، ایمان ضعیفم را قوی، قلب افسرده‌ام را شاد و ضمیر ناآرامم را آسوده سازی.
- ۲- آفریدگارا، وجود مرا که قطره ناچیزی از دریای بیکران هستی ذیجود تو می‌باشد از رازهای خلقت و رمزهای طبیعت و بازیهای قدرت همچون خود که بر عامل هستی احاطه داری آگاه فرما تا در جهان بزرگ و پیچیده کنونی قادر شوم راه را از چاه، روشنائی را از تاریکی و زیبایی را از پلیدی تشخیص دهم.
- ۳- خداوندا، با افاضه راهبرد اثربخش خویش که حکایت از دانش و قدرت بی‌انتهای تو دارد، بنده‌ای ذلیل، ضعیف و فراموشکار را که معایبم بر محاسنم غالب شده، ارشاد فرما، امیدوارم همانگونه که تشنگان معرفت الهی را در وادی برهوت سیراب نموده با آب زلال چشمه‌سار جاودانیت عطشم را برطرف سازی.
- ۴- ای مالک هستی، به انسانی که خلیفة‌الرحمانش^۱ خواندی، توفیق رفیق گردان تا سپاس یک از هزاران نعمت کامل تو را بجا آورد و در حرکت به سوی سعادت هدایتش فرما زیرا در راهبرد معرفت‌شناسی به اعتماد به تو دل بسته است.

۱- جانشین خدا در کره زمین.

رموز نیایش (راهبرد عرفانی)

از تحقیقاتی که در سال‌های اخیر به وسیله پزشکان به عمل آمده، دریافته‌اند که استخوان پیشانی انسانی در حالت عادی زرد کمرنگ می‌باشد، هنگام عبادت به دلیل خیرخواهی برای دیگران به قرمز روشن می‌گراید و چهره آدمی را نورانی نشان می‌دهد.

نیایش دارای رموز زیر می‌باشد:

- ۱- حرف «ن» را می‌توان رمز نیاز دانست، زیرا نیایش نیاز خودسازی، خودشکوفائی و خلاقیتی است که انگیزه درونی رفتار را در جهت نیل به هدف‌های عالی آن تقویت می‌نماید.
- ۲- «ی» یکی شدن نیایشگر با معبود که اساس وحدت و یکپارچگی را که کلید موفقیت و پیشرفت می‌باشد برقرار نموده، رازها و نیازها را بازگو و با ایجاد رابطه حسنه بین دعاخوان و اجابت‌گر، نیایشگر خود را جزئی از وجود حق می‌داند.
- ۳- «الف» آزاد شدن از تعلقات مادی و رها شدن از بندگی غیر خدای نیایشگر با بالابردن دست دعا از مادیات دنیوی گسسته و به پروردگار یکتا پیوسته بر روی صنم‌های ساختگی و بت‌های دروغین خط بطلان کشیده و با نیایش به خالق کائنات وابسته می‌شود.

غلام همّت آنم که زیر چرخ کبود زهر چه رنگ تعلق پذیرد آزاد است^۱

- ۴- یاری خواهی در نیایش - نیایش‌کننده، دست حاجت نزد خدای بخشنده و مددکار که از دوست هم نزدیکتر است، دراز نموده، در رفع مشکلات مادی و معنوی از قادر متعادل مساعدت و یاری می‌طلبد.
- ۵- شکرگزاری - نماد عمده نیایش سپاس و شکر عطاکننده‌ای است که انتظار بازپرداخت ندارد. پروردگاری که بدون توقع پاداشی، با دیدگاه وسیع بندگان را راهنما، کارساز و مشکل‌گشا می‌باشد.

۱- دیوان حافظ شیرازی، ص ۱۴۸.

رشد خلاقیت دانشجو

دانش‌آموز و دانشجو دوره‌های ابتدائی، راهنمایی و متوسطه را طی نموده با تاریخ کشور، ادبیات و زبان فارسی، علوم طبیعی و اجتماعی آشنا شده، با زمینه‌های دانشی که در دروس عمومی پیدا کرده، نیاز به ارزش‌ها را به خوبی درک نموده تلاش می‌کند با راهبردهای عرفانی اثربخش نظیر نیایش به شکل گروه‌های ۲ نفری، کوچک و یا بزرگ به غنی سازی تجربیات ارزشی خویش پرداخته، با استفاده از اصول همکاری نظیر احترام به دیگران، احساس مسئولیت و عزت نفس، انگیزه خود شکوفائی را در خود پرورش داده، فلسفه ما شدن و طریقه ارتباط گروهی را به خوبی لمس، انسجام محیط‌های اجتماعی و طبیعی را که وابسته به آنها می‌باشد در عمل مشاهده نموده، از طریق مشارکت در نیایش با تمرین، شکر نعمت‌های پروردگار، قدرشناسی از خدمات دیگران را در عمل فرا می‌گیرد. همین طور که از احترام و عزت نفس برخوردار است می‌آموزد تا که حرمت همکیشان خویش را حفظ نموده، متعهد به انجام درست کارها و ابراز رفتارهای خوب خود باشد. آرمان‌های جامعه و هدف‌های کلی را در نظر گرفته به دور از خود محوری^۱ با استفاده از اصول اشتراک مساعی در ارتباط با رشد خودشکوفائی، درست اندیشیدن، احساس و عمل نیایش را به خوبی آموخته، با ارزشیابی آن را به رفتار مطلوب تبدیل می‌نماید. دانشگاه و جامعه نیز باید از چنین رفتار اخلاقی اثربخشی حمایت کنند. دانشجوی خلاق به کسب مهارت در درک رفاه دیگران اهمیت داده، توان همکاری اجتماعی خود را با ساخت الگوهای معرفت‌شناسی اثربخش حاکی از محبت، صداقت، مسئولیت و احترام به اعضای جامعه، افزایش می‌دهد و در خلوت با خدا به کشف عظمت هستی، تجسم صحنه منقوش آفرینش، راهکار رفتاری‌ها و کلید گنجینه‌های رستگاری را بازیابی می‌نماید.

نتیجه بحث:

از یافته‌های تحقیق چنین برمی‌آید که این راهبرد عرفانی^۲ آثار اخلاقی، تربیتی و اجتماعی در برداشته، خشونت را به نرمش، تعصب خشک و یک سویه را به انعطاف‌پذیری و سرسختی

1-self-oriented.

2-Theosophical strategy.

و لجاجت را به لطافت تبدیل نموده، فردی متعادل، قدرشناس و مؤدب پرورش می‌دهد که با ذکر صفات عظیم آفریدگار بر معرفت هستی‌شناسی و زیبایی‌شناسی خویشتن افزوده، با ادامه راهبرد نیایش به طور متناوب از آن فرهنگی پویا و ارزشی پایدار می‌سازد که همانگونه که خود را بخشی از محیط طبیعی یعنی آب، خاک و محتویات روی کره زمین می‌داند با محیط اجتماعی منسجم^۱ شده نیاز به پیوندجوئی را از طریق گفت و گوی با خالق وجود با بلند کردن دستهای سبز و حلقه زدن اشکها در چشم‌های امیدوار و نزدیک کردن لحظات انتظار توفیق در محضر معبود مهربانتر از همه، در درون خود زنده نگه می‌دارد. تذکار دعا انگیزش^۲ را از برون به درون انتقال داده، نیایشگر با فعالیت و نشاط بیشتر رفتارش را تقویت می‌کند. از فرآیند نیایش، همکوشی^۳ مثبتی ایجاد می‌شود که مجموعه آن بیشتر از نیروی افراد به تنهایی می‌باشد. نیایش علاوه بر آنکه دانش و معلومات را افزایش می‌دهد، در تقویت نگرش‌های فلسفی^۴، اخلاقی و اجتماعی تاثیر داشته، دیدگاه کل گرائی نیایشگر را وسعت می‌بخشد.

راهبردهای رشد شخصیت نیایشگر

دانشگاهیان به منظور توانمندسازی دانشجویان از اندیشه ورزی به عمل، نیازمند توسعه دیدگاه منسجمی می‌باشند که از نیایش حاصل می‌شود.

۱- تنظیم الگوهائی از استادان نمونه که با دانشجویان رفتار مطلوبی داشته و بحث درباره نیایش و تعیین نهادی اثربخش که جوانان را درک و با بینش علمی و برخوردار از راه‌حل‌های روانشناختی، جامعه‌شناختی، انسان‌شناسی و زیست‌شناختی در زمینه راهبردهای عرفانی به آنها بازخورد صحیح دهند، پیشنهاد می‌گردد.

۲- با نیایش می‌توان یک جمع وابسته‌ای ایجاد نمود که در آن دانشجویان یکدیگر را خوب شناخته، مراقب اعضای گروه بود و احساس کنند که بخشی از نیایش به حساب می‌آیند.

۳- دانشجویان ارزش‌ها را با تشریک مساعی جمعی به خوبی فرا گیرند.

1-integrated.

2-motivation.

3-sinergy.

4-philosophical attitudes.

- ۴- دانشجویان اصول همکاری و مهارت‌های اجتماعی و اخلاقی را در نیایش به طور ضمنی تمرین کنند.
- ۵- ارزش‌های اخلاقی^۱ و پرورشی که به صورت دعا ارائه می‌شود راهنمای رفتارها در محیط‌های^۲ آموزشی شود.
- ۶- فلسفه کل‌گرائی^۳ که نیایش بخش مهمی از آن را تشکیل می‌دهد از تئوری علمی به عمل به طور شفاف تبیین شود.
- ۷- ارتباط علمی رشته‌های مختلف به منظور نیل به هدف واحد و استفاده از راهکار علوم^۴ میان رشته‌ای،^۵ جایگاه عرفان را به عنوان ارزشی والا که ناشی از علم اخلاق است کشف و درک نمایند.

- 1-moral values.
- 2- educational settings.
- 3-wholestic.
- 4- theosophy position.
- 5-inter disciplinary sciences.

منابع داخلی:

- ۱- الهی قمشاهی، «قرآن کریم»، ۱۳۷۹، قم، انتشارات دارالحکمه.
- ۲- امام خمینی (ره)، «پرواز در ملکوت یا اسرار معنوی نماز»، تنظیم سید احمد فهری.
- ۳- تقی پور فر، ولی الله، ۱۳۷۷، «اصول مدیریت اسلامی و الگوهای آن»، تهران، مرکز آموزش مدیریت دولتی.
- ۴- دهخدا، علی اکبر، ۱۳۴۶، «لغت نامه دهخدا»، زیر نظر دکتر محمد معین، دانشگاه تهران، جلد ۴۷.
- ۵- سلیمیان، خدامراد، ۱۳۷۷، «دستان سبز نیایش»، قم، انتشارات زائر.
- ۶- دکتر شریعتی، علی، ۱۳۷۳، «نیایش»، تهران، انتشارات الهام، خیابان انقلاب.
- ۷- صالحی، افشان، ۱۳۷۲، «سجده دل یا قلب نمازگزار»، قم، دفتر تبلیغات اسلامی، حوزه علمیه قم.
- ۸- فاضل، جواد، ۱۳۶۳، «صحیفه کامله سجاده»، تهران، چاپخانه سپهر.
- ۹- قمی، حاج شیخ عباس، ۱۳۷۷، «کلیات مفاتیح الجنان»، تهران، اقبال.
- ۱۰- مطهری، مرتضی، ۱۳۶۱، «انسان و سرنوشت»، قم، صدرا.

منابع خارجی

- 1-Edward A. wynne, 1986.
- 2- Inter net, 2006.
- 3- Jo petty 1988, "Apples of Gold" C. R. Gibdon company, U.S.A.
- 4- Mcintosh, markA, 1998, "Mystical Theology" B Lackwell, U.S.A.
- 5- Smith, margaret, 1976 "The way of the mystics, sheldon press, London..
- 6-Thomas lichona 1999, "Educating the moral child", the Education Digest, Ann Arbor, Michigan 48107..
- 7-"Trannsmittig moralvalues", the Education Digest. Box 8623.